

Szücs László Gergely

Az ökopolitikai mozgalmak és a politikai rendszer

Észrevételek Bognár Bulcsu „ökológiai kommunikáció”-ról szóló tanulmányáról

Cikkem gondolatmenete szerint Bognár Bulcsu az „Ökológiai kommunikáció lehetősége”-ről szóló tanulmányában összetett „hatékonyságcritikát” fogalmazott meg a kortárs ökológiai mozgalmakkal szemben. Amellett érvelek azonban, hogy a mozgalmak és a politikai rendszer összefüggései még komplexebben lettek volna bemutatathatók, ha a szerző a luhmanniánus elemzését egy olyan nézőponttal egészíti ki, amelyből a társadalmi mozgalmak motivációi jobban elemezhetők és kritika tárgyává tehetőek. Bemutatom, hogy azokat a szerzőket, akikre Luhmann is hatással volt, és akik a társadalmi mozgalmak normatív bázisát is vizsgálták, Habermas és követői, illetve vitapartnerei körében találjuk.

Kulcsszavak: Luhmann, kritikai elmélet, legitimitás, ökopolitika, társadalmi mozgalmak

Bognár Bulcsu tanulmánya (Bognár 2020) a luhmanni rendszerelmélet nézőpontjából vizsgálja az ökopolitikai normák komplex társadalmakban való terjedésének korlátait. Úgy látom, hogy az írásban két eltérő nézőpont kerül feszültségbe egymással, és a szerző nem oldja fel a kettő közötti feszültséget. Az egyik szerint ember és környezet viszonyának problémái racionálisan diagnosztizálhatók, bizonyos ökopolitikai álláspontok mellett racionálisan érvelhetünk, és a változás fontossága evidens módon belátható. A szerző fontos szöveghe-lyeken osztja az ökopolitikai szerzők aggodalmait és ezek felől tekint a komplex társadal-makra (rendszerint nagy fontosságot tulajdonít „az ökológiai mozgalmak által megfogal-mazott környezeti veszélyek” tudatosításának). Erről az oldalról úgy érvelhetünk, hogy a rendszerelméleti elemzés egy hatékonyabb környezeti politika alapjaira mutathat rá: a cél az ökopolitikai mozgalmak sajátos „vakfoltjainak” azonosítása, az ökopolitikai kommunikáció „javítása”. Reménykedhetünk tehát abban, hogy van olyan adekvát mozgalmi forma vagy értelmiségi magatartás, amely érvényt szerezhet a szükséges változásoknak.

Egy erősebb luhmanniánus nézőpont szerint a posztmetafizikai és poszttradicionális világban nem áll rendelkezésünkre egységes, észszerű nézőpont, amelyből minden körülmények között érvényes állításokat fogalmazhatnánk meg a valóságról. Ha innen indulunk, akkor (ellentétben az első elemzési perspektívával) az önálló és érvényes ökopolitikai üzenet lehetősége is veszélybe kerül. Komplex társadalmi viszonyok között ugyanis nem tudunk értelmes normatív állításokat tenni a társadalom egészének és környezetének a viszonyá-ról, holott az ökopolitika feladata éppen egy átfogó diagnózis megfogalmazása lenne. Bizo-nyára a második nézőpontból is érdekes feltárni, hogy az ökocentrikus szubkultúra hogyan szerezhet érvényt akaratának a modern társadalmakban. De ebből a perspektívából nézve bármilyen ökopolitikai nézettel való azonosulás valószínűleg azt jelentené: rabjai vagyunk egy illúzióknak, amely szerint létezik egységes, mindent átható észszerűség. Feltevésem szer-int Bognár Bulcsu cikkének legfőbb értéke, hogy az első, tehát a „gyengébb luhmanniánus” nézőpontból sokrétű hatékonyságcritikát¹ alkot a kortárs ökopolitikai mozgalmakkal szem-ben, és releváns összefüggések felmutatásával gazdagítja az ökológiai kommunikációról szó-ló tudományos diskurzust. Azt feltételezem azonban: a két eltérő nézőpont közötti feszültség feloldatlansága végül meggátolja, hogy összetett képet alkosson az ökopolitikai mozgalmak funkciójáról, legitimitációjáról, normatív megalapozásuk lehetőségéről.

A cikk gondolati ívét az első perspektívából a következőképpen vázolhatjuk fel. Luhmann szerint a modern társadalmak egyrészt a környezetükkel szemben differenciálódott rend-szerekként, másrészt egymástól funkcionálisan elkülönült részrendszerek (például gazda-ság, jog, politika, vallás, tudomány) összefüggéseként interpretálhatjuk. A társadalmi rész-rendszerek azáltal voltak képesek környezetükhöz alkalmazkodni és differenciálódni, hogy kialakították a csak saját rendszerükre jellemző „kommunikációs összefüggéseket”. A más rendszerektől való elhatárolódás és a stabilizáció lehetőségét a saját kommunikációs kódok megteremtése és a kívülről érkező kommunikáció részleges korlátozása tette lehetővé. Az autopoietikus rendszerek azonban a környezeti változások hatására képesek saját műkö-désük felülvizsgálatára és korrekciójára. Bognár Bulcsu igen pontosan mutatja be, hogy e társadalomkép hogyan határolja be az értelmiségi kritika és a radikális átalakulásért küzdő mozgalmak lehetőségeit. A tudós félreérti a feladatát, amikor (mint a kritikai elmélet korai

1 A fogalmat Nancy Frasertől kölcsönözöm, aki más összefüggésben, Habermasszal vitatkozva különbözteti meg a nyilvánosságkritikák két típusát: a hatékonyságcritikát és a legitimitáscritikát – lásd Fraser (2008: 81–82).

szerzői) a társadalomnak mint elnyomó hatalmi rendszernek a szisztematikus kritikáját tekinti céljának. A tudós mindig „másodlagos megfigyelő”, akinek tevékenysége csak az önreferenciális rendszerek önmegfigyeléséhez kapcsolódhat; így a társadalom megismerése leginkább a részrendszerek sajátos „nyelvének” megismerésében áll. A radikális társadalmi mozgalmak képviselői egyrészt tévednek, amikor úgy gondolják, hogy egyetlen társadalmi részrendszer (leginkább a politika) megcélzásával kikényszeríthetik az általuk fontosnak ítélt célokat. Nem veszik tudomásul, hogy a modern társadalmak részrendszereit nem alá- és fölérendeltségi viszonyok határozzák meg: nincs olyan kiemelt részrendszer, amely tartósan elfoglalhatná az irányítóközpont szerepét, és az egész társadalom átalakulásának motorja lehetne. Bognár többször hangsúlyozza, hogy minden társadalmi részrendszerben megvan a lehetőség, hogy „környezeti kérdésekre” rezonáljon. A radikális mozgalmak által megfogalmazott apokaliptikus vízió, egalitárius szemlélet és morális beszédmód azonban nem fordítható le a sajátos bináris kódok által dominált részrendszerek nyelvére. Bognár elemzésének legfontosabb helyein igen pontosan mutatja be, hogy a társadalom egyes szegmenseiben a radikális mozgalmak kommunikációja miért ütközik akadályokba. Általában véve igen tanulságos a részrendszerek logikájának bemutatása (például gazdaság, jog, tudomány) abból a szempontból, hogy miként reagálnak a környezetből és a mozgalmak felől érkező „külső irritációk” hatásaira.

Különösen fontos, hogy az ökopolitikai mozgalmak hatásai felől a modern politikai rendszerek sajátosságai plasztikusan jeleníthetők meg. Egy olyan társadalmi részrendszer képe jelenik meg, amely csak akkor tudja újratermelni önmagát, ha képes fenntartani a különböző értékrendszerek közötti kényes egyensúlyt, ha képes domesztikálni és mobilizálni különböző politikai elitcsoportok küzdelmeit (például politikai váltógazdaság formájában). A diagnózis szerint az ökopolitikai mozgalmak (rész)sikereket is elérhetnek, hiszen a politikai rendszer dinamizálásának és életben tartásának egyik feltétele az új témák, új problémák felszínre kerülése. Tipikus esetben azonban kudarcra vannak ítélve. Egyrészt azért, mert morális konszenzusra hivatkoznak az eltérő értékrendek egyensúlyára épülő társadalomban. Másrészt, mert az elért eredmények tartós fennmaradásával számolnak egy olyan társadalmi környezetben, amelynek leglényegesebb vonása (és fennmaradásának záloga) a politikai programok meg nem szűnő versengése.

Feltevéssem szerint azonban, ha komolyan vesszük a luhmanni politikaelmélet premiszáit, akkor igen szűkek a lehetőségeink a társadalmi mozgalmak értelmezésekor. Valószínűleg a realista társadalmelemzőnek is el kell ismernie, hogy a társadalmi mozgalmakban (egyelőre ne az ökopolitikai vagy identitáspolitikai, hanem a „hagyományos”, a társadalmi igazságtalanságok ellen folytatott küzdelmekre gondoljunk) részt vevő személyek döntő többsége nem hatalmi vagy materiális motivációk szerint cselekszik. Még ha látszólag tisztán materiális célokért (például magasabb bér, több szabadidő) küzdenek is, csak akkor érezhetnek erőt a részvétellel, ha sérelmeiket társadalmilag tipikusként élik meg (Honneth 1994: 259–260), ha helyzetük javítását az igazságos társadalmi rend irányába tett lépésnek gondolhatják. Hasonlóképpen: tévedésben lennénk, ha a társadalom hatalmi centrumai ellen irányuló küzdelmeket tisztán a hatalmi pozícióért folytatott harcként interpretálnánk. A mozgalmak résztvevői valószínűleg nem a választási küzdelmekből ismert hatalmi logika szerint cselekszenek. Motivációik vélhetően szorosan összekapcsolódnak egy tág értelemben vett jogi szemponttal: céljaikat jogosnak tartják, ezek korlátozását jogtalansággként élik meg.

Láthattuk azonban: Luhmann premisszái szerint a politikai rendszert önálló és önmagát a saját logikája szerint újratermelő részrendszerként kell felfognunk. A politika csak egyetlen a többi részrendszer között; e rendszerek nem hierarchikusan, hanem horizontálisan viszonyulnak egymáshoz. Nincs olyan részrendszer (például a politika vagy a jog), amelynek racionalitásstandardjai szerint adekvát és átfogó kritikát gyakorolhatnánk egy másik rendszerről vagy a társadalom egészéről. A politika világát érintő autentikus kritika is a politika kommunikatív összefüggéseivel, a politikát életben tartó racionalitásstandardokhoz kell hogy igazodjon: nincs olyan univerzális racionalitás, amely fogódzókat nyújtana a politika világában való eligazodáshoz. Ebből a perspektívából viszont igen elnagyolt kép alkotható a társadalmi mozgalmakról, a mozgalmak és a politikai hatalom dinamikájáról. A társadalmi mozgalmak a modern politikai váltógazdaságban triviálisan jelenlévő „oppozícióként” ragadhatók meg. Ebben a szűk értelmezési keretben a mozgalmak résztvevői a hatalmi elitpozíció megragadásáért küzdő alternatív elitcsoport tagjaiként jellemezhetők. A politikai/társadalmi rend átalakításáról vagy alapvető reformjáról szóló terveik elsősorban úgy elemezhetők, mint a regnáló elit programjával szembehelyezhető ellenajánlatok, melyek célja bizonyos társadalmi csoportok meggyőzése a hatalom megragadásának érdekében (Rödel, Frankenberg és Dubiel 1989: 149–151). Ez az értelmezés viszont gyökeres ellentmondásban áll a mozgalmak önképével, így féltő, hogy alapvetően téves következtetésekhez vezet a társadalmi mozgalmak motivációinak, normatív összefüggéseinek elemzésekor. Egy ponton Luhmann is egyértelművé teszi, hogy nem találja a radikális társadalmi mozgalmak helyét a politikai részrendszerben. Egy helyen úgy fogalmaz, hogy a politikai vagy társadalmi rendszer formális kereteinek újragondolására törekvő társadalmi mozgalmak (a zöldmozgalmak jellegzetesen idetartoznak) végeredményben a politikai rendszer parazitái, mert sem a kormányzati pozíció megragadását nem tekintik feladatuknak, sem a politikai élet dinamizálásáért felelős opozíció helyét nem akarják elfoglalni, ehelyett a politika duális rendszerét meghaladó pozíció fenntartására törekszenek (Luhmann 1986: 234).

Bognár Bulcsu végül Luhmann morálszociológiai gondolatainak bevonásával tágítja a társadalmi részrendszerekről szóló elemzés horizontját. A megfogalmazódó álláspont szerint a környezeti kérdésekről szóló morális kommunikáció „kettős természetű”. Ahogy említettük, a látszólagos konszenzusra hivatkozó moralizáló beszédmód konfliktusokat válthat ki a plurális társadalmakban. Ugyanakkor a morál, mint a társadalom minden tagja számára értelmezhető és „minden részrendszerben cirkuláló kód”, alkalmanként a rendszerszerű, regionális és társadalmi korlátokat is át lépve megfelelő eszköz lehet a környezeti értékek kommunikálásához. A szerző szerint ezeknek az értékeknek a meggyökeresedése a társadalmi részrendszereket átható szocializációs instanciáktól, mindenekelőtt a családtól, az oktatástól (és részben a médiától) várható. Bár az érvelés igen meggyőző, a társadalmi mozgalmak problematikája végül kikerül az elemzés fókuszából, és a dolgozat központi témájává „a környezeti értékek társadalmi sikerességének/sikertelenségének” jóval általánosabb problémája válik.

Feltevésem szerint azonban az ökológiai mozgalmak és a kortárs politikai rendszer összefüggései összetettebben lettek volna bemutathatók, ha a szerző a luhmanniánus elemzést egy olyan nézőponttal egészíti ki, amelyből a mozgalmak normatív motivációi is elemzés és kritika tárgyává tehetők. Ebből a szempontból problematikus, hogy a szerző a kritikai társadalomelméletek jellemzésénél rendszerint elfogadja Luhmann interpretációit. A kriti-

kai elmélet képviselőinek egy része a dolgozatban azt az értelmiségi magatartást testesíti meg, amely a modern társadalmat egy erőközpontként, elnyomó uralom által strukturált egészként gondolja el; amely egy „külső” moralizáló-egalitárius nézőpontból alkot kritikát a társadalom és környezete viszonyáról. Habermas rendszerint olyan gondolkodóként jelenik meg, aki a morális konszenzusra (vagy ennek igényére) való hivatkozással gyakorol kritikát az uralkodó társadalmi gyakorlat felett. Vélhetően azonban éppen Habermas és az őt követő/vele vitatkozó kritikai teoretikusok körében található azokat a szerzőket, akikre Luhmann is hatással volt, és akik elemzés tárgyává tették a mozgalmak legitimációs alapjait. Habermas mellett itt például Axel Honnethre vagy Nancy Fraserre gondolhatunk, akik az új társadalmi mozgalmak morális motivációt is kutatták. A téma szempontjából különösen érdekes lett volna a Habermast baloldali-republikánus szempontból bíráló Ulrich Rödel, Günter Frankenberg és Helmut Dubiel „demokratikus kérdésről” szóló elemzésének bevonása (Rödel, Frankenberg és Dubiel 1989). Ők a demokráciát nem politikai rendszerként, hanem egy több évszázados „történetileg nyitott projektként” gondolták el. Munkájukban komolyan vizsgálták a luhmanni modernitásfelfogást, és bizonyos belátásait beépítették saját elméletükbe. Ugyanakkor amellet érveltek, hogy a demokratikus rendszer újratermelődése nem csak a funkcionális alrendszer, hanem a társadalmi normák szintjén is végbe kell hogy menjen. Ebben az újratermelődési folyamatban szerintük döntő szerepe van azoknak a társadalmi mozgalmaknak, amelyek újra és újra megkérdőjelezzik a politikai rendszer alapjait – így az ököpolitikai mozgalmaknak is.

A normatív források vizsgálatával alaposabban rá lehetett volna világítani az ököpolitikai mozgalmak sajátosságaira a hagyományos társadalmi mozgalmakkal vagy az identitáspolitikai küzdelmekkel szemben. Talán rá lehetett volna mutatni az ököpolitikai küzdelmek néhány paradox vonására is. Érvelhetünk például úgy, hogy míg a hagyományos társadalmi mozgalmak rendszerint az igazságosság általános nézőpontjára hivatkoznak, az ököpolitikai mozgalmak az univerzális morális kérdések helyett gyakran a jó élet etikai kérdéseit teszik nyilvános diszkusszió tárgyává.² Azt a hipotézist is megfogalmazhatjuk, hogy míg a hagyományos politikai mozgalmak kiemelt témája a nyilvános politikai részvétel (a politikai jogok) kérdése, addig az ököpolitikai mozgalmak minden eddiginél hangsúlyosabban vonják be a hagyományos értelmezés szerint a magánélethez tartozó kérdéseket a nyilvánosságba (például a fogyasztás, az energiatakarékos otthon, a hulladékgyűjtés kérdését). Talán az is fontos, hogy míg a hagyományos és az identitáspolitikai küzdelmek gyakran bizonyos szükségletek társadalmi elismertetéséért zajlanak, addig az ököpolitikusok retorikája gyakran arról szól, hogy a társadalomban széles körben elismert szükségletek (a saját autó birtoklásától a légkondicionáló használatán át a repülőgépes turistautakig) károsak és hosszú távon kiküszöbölendők. Számomra ezért nem csak az a kérdés érdekes, hogy e mozgalmak hogyan tudnak megjeleníteni morális (azaz potenciálisan konszenzusra számot tartó) normákat a kortárs társadalmakban. Az a kérdés is érdekes, hogyan lehet érvényt szerezni az életmóddal, a háztartással, a partikuláris értékrenddel, az egyéni szükségletekkel kapcsolatos kérdéseknek a természeténél fogva inkább univerzális érvényességi igényekre és a nyilvánosság kérdéseire nyitott politikai diskurzusban.

2 Etikai és morális kérdés megkülönböztetéséhez lásd például (Habermas, 1992: 198–199).

Hivatkozott irodalom

- Bognár Bulcsu (2020): Az ökológiai kommunikáció lehetőségei és korlátai a modernitásban. *Replika* (114): 7–39.
DOI: <https://doi.org/10.32564/114.1>
- Fraser, Nancy (2008): Transnationalizing the public Sphere. In *Scales of Justice – Reimagining Political Space in a Globalizing World*. New York: Columbia University Press.
- Habermas, Jürgen (1992): Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des Demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Honneth, Axel (1994): Kampf um Anerkennung. Zur moralischen Grammatik sozialer Konflikte. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1986): Ökologische Kommunikation. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdung einstellen? Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Rödel, Ulrich, Günter Frankenberg és Helmuth Dubiel (1989): Die demokratische Frage. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Szücs László Gergely

Szociológus, filozófus